

DE GRONDWET - ARTIKEL 22 - VOLKSGEZONDHEID EN WOONGELEGENHEID

1. De overheid treft maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid.
2. Bevordering van voldoende woongelegenheden is voorwerp van zorg der overheid.
3. Zij schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en ontwikkeling.

**WETENSCHAPPELIJK COMMENTAAR
ARTIKEL 22 - VOLKSGEZONDHEID EN WOONGELEGENHEID - F.M.C. VAN DER WOUDE****Inhoudsopgave**

1. Inleiding
2. Het recht op gezondheid van artikel 22, eerste lid, Grondwet
3. Het recht op gezondheid in het internationale recht
4. Het recht op huisvesting van artikel 22, tweede lid, Grondwet
5. Het recht op huisvesting in het internationale recht
6. Het recht op culturele ontplooiing van artikel 22, derde lid, Grondwet
7. Het recht op culturele ontplooiing in het internationale recht
8. Jurisprudentie
9. Literatuur
10. Historische versies

Versie december 2013**1. INLEIDING**

In artikel 22 zijn diverse sociale grondrechten vervat en zonder enige twijfel zijn het recht op huisvesting van het tweede lid belangrijke fundamentele rechten. Waaruit blijkt dat op het punt van gezondheid en huisvesting ook de klassieke grondrechten van artikel 22 – net als de rechten van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (IVBPR) – kunnen worden uitgewerkt via de zogenaamde ‘typologie van mensenrechten’ door ze te kwalificeren als plichten voor de overheid. Ze ontstonden vorige eeuw in het kader van ‘the right to subsistence’, het recht op een bestaan op voedsel,^[3] maar vond al snel bij alle economische, sociale en culturele rechten de eenheid tussen het IVESCR en het IVBPR. Van de typologie zijn verschillende soorten plichten onderscheiden: de ‘obligation to respect’ (de onthoudingsplicht die in het IVBPR in verband werd gebracht), de ‘obligation to protect’ (de plicht om te beschermen) en de ‘obligation to fulfil’ (de plicht om positieve maatregelen te nemen).

verwezenlijken). Wanneer tevens de rechten in het Europees Verdrag tot bescherming van de fundamentele vrijheden (EVRM) in de beschouwing worden betrokken en er reker van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) dat - eveneens van afdwingbare positieve verplichtingen voor de overheid uit de rechten destilleert, ver Van Hoof te volgen en de tamelijk algemene ‘obligation to fulfil’ verder uit te s ‘obligation to promote’.^[4] De eerste plicht houdt in dat de overheid een recht op l terwijl haar een beperkte beleidsvrijheid wordt gelaten. Op dit punt is er een cont Die taak ontbreekt in beginsel ten aanzien van de ‘obligation to promote’. Bij deze termijn en dan wordt de overheid een ruime beleidsvrijheid gegund.^[5] Wanneer e mede aan de hand van deze typologie wordt geanalyseerd, ontstaat er een tamelijk : wordt verlangd. Een dergelijke analyse is bijvoorbeeld door Toebes met betrekking IVESCR verricht.^[6] Daarnaast kan de typologie worden gehanteerd om de (the klassieke) grondrechten in de Grondwet te verduidelijken. In het kader van artikel : een goed tegengewicht voor de formules die in de drie leden van deze grondwetsbej

2. HET RECHT OP GEZONDHEID VAN ARTIKEL 22, EERSTE LID, GRONDWET

De typologie van verplichtingen leert dat de sociale grondrechten, net als de k opleggen. In artikel 22, eerste lid, is de onthoudingsplicht niet als zodanig gecodi beginsel besloten in de term ‘bevordering’. In de memorie van toelichting bij de a dat onder ‘bevordering’ mede begrepen is ‘bescherming’^[7] en bescherming impli mag maken op de gezondheid van burgers. In deze sfeer valt te wijzen op een : betreffende een ingesloten arrestant die aan epilepsie leed en van wie de medicijnen onder zulke omstandigheden een zorgverplichting op de overheid rustte welke w verdedigen dat de overheid door de medicijnen af te pakken niet zozeer een zorgv op het recht op gezondheid van de epilepticus.

Op het vlak van de echte zorgverplichtingen verplicht het eerste lid tot het treffen wetgeving het voeren van beleid en het beheer van allerlei instellingen. Ook ten a dient een beleid te worden gevoerd.^[9] Hoewel de opdracht een globaal karakter c verplichtingen niet uit te sluiten dat uit artikel 22, eerste lid, tevens concrete z ensure’, worden afgeleid. De term ‘maatregelen’ duidt immers tegelijkertijd op kor niet echt overtuigend toen het Gerechtshof Amsterdam in 2007, geconfronteerd me adequate wetgeving ter bescherming tegen bacteriële besmetting ontbrak, me rechtstreeks voor de rechter kon worden ingeroepen.^[10] Toen de Nationale ombuds kreeg met het ontbreken van wetgeving om het gevaar van besmetting door ziekte visie op artikel 22, eerste lid. Hij stelde vast dat aan de opdracht van artikel 22 onv overheid al eind 1984/begin 1985 goed op de hoogte was van de gevare bloedproducten, liet zij na actief te zoeken naar mogelijkheden om de risico’s voo werden behandeld, zoveel mogelijk te beperken.^[11] Recent boog de Nationale oml van de medische zorg. In het rapport ‘Medische zorg vreemdelingen. Over toega asielzoekers en uitgeprocedeerde asielzoekers’ van 3 oktober 2013 stelde hij vast d een huisarts of in het ziekenhuis en dat het vooral fout gaat bij asielzoekers die o medisch noodzakelijke zorg van deze ‘ongedocumenteerden’ op dat ‘[d]it recht i:

inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (artikel 12), dat is geratificeerd. Artikel 22 Grondwet bleef hier onvermeld. Het rapport is in te zien via <http://www.national>

3. HET RECHT OP GEZONDHEID IN HET INTERNATIONALE RECHT

Allereerst verdient hier het recht van de International Labour Organisation (ILO) v het enige, dus volstrekt unieke, geval heeft voorgedaan dat de Nederlandse rechter v gezondheid rechtstreekse werking toekeende. Er werd zelfs een schending vastges Beroep (CRvB) uit dat ILO-verdrag 102 ten onrechte niet in acht was genomen. heffen van een eigen bijdrage in de kosten ter zake van kraamzorg, wanneer c ziekenhuis heeft plaatsgevonden. De CRvB stelde vast dat het Comité van Deskun tot driemaal toe over de werking van dit verbod had voorgelicht en dat de regerij bijdrage voorschreef inmiddels had ingetrokken. Daarom leek er weinig aan in de w verbinden aan het verbod. Toch veroorzaakte het rechterlijke oordeel nogal wat ops tot opzegging van Deel VI van de Europese Code inzake sociale zekerheid, een me maar gelukkig weigerde de Tweede Kamer deze opzegging goed te keuren.^[14]

Het recht op gezondheid ondervindt vanuit verschillende internationale instrumente de gedachten meteen uit naar artikel 11 van het Europees Sociaal Handvest (ESH gezondheid is neergelegd. Hoewel het recht in artikel 11 vrij bondig is geformulee maatregelen. Een verduidelijking van de inhoud van artikel 11 is te vinden c <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Theme%20factsheets/FactsheetF> wijzen op het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie dat in artikel 34 Artikel 35 kan mensen overigens op het verkeerde been zetten. Het wekt de indruk opgevat als en dus identiek is aan het recht op gezondheidszorg. Het recht op gezor uit artikel 11 ESH dat de lidstaten er met zoveel woorden ook toe verplicht om v voorlichting en onderwijs. Maar het recht op gezondheid is nog ruimer. Het voorwaarden voor gezondheid zoals toegang tot zuiver drinkwater en gezonde voe sanitaire voorzieningen. Dat wordt meteen duidelijk wanneer de verdragen van worden betrokken. Het gaat dan om artikel 12 van het IVESCR dat een tamelij maatregelen die nodig zijn om tot een algehele verwezenlijking van het recht te ke de rechten van het kind (IVRK) dat artikel 12 IVESCR in de nadere specificatie v toezichthoudende internationale instanties van het IVESCR en het IVRK besteden recht op gezondheid moet worden omschreven en afgebakend.^[15] Het VN Comité Rechten licht in General Comment 14 de inhoud van artikel 12 IVESCR nader website van de Verenigde Naties: [http://tbinternet.ohchr.org/_layouts en&TreatyID= 9&DocTypeID= 11](http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/en&TreatyID=9&DocTypeID=11). Volgens het Comité blijkt zowel uit de wetshis ‘that the right to health embraces a wide range of socio economic factors that pron healthy life, and extends to the underlying determinants of health, such as food potable water and adequate sanitation, safe and healthy working conditions, and a van artikel 24 IVRK wordt een ruime omschrijving van het recht op gezondheid ge voorziet dit artikel van commentaar in General Comment 15, een document dat eve de Verenigde Naties: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/comments.htm>. He kinderen als ‘an inclusive right, extending not only to timely and appropriat

rehabilitative and palliative services, but also to a right to grow and develop to the extent that it will enable them to attain the highest standard of health through the implementation of measures to address the determinants of health.’^[18]

Nu is het recht op gezondheid weliswaar uitgebreid gecodificeerd in artikel 12 IVESCR. General Comment 14 ook nog eens opmerkt:^[19] ‘Any person or group victim of a denial of access to effective judicial or other appropriate remedies at both national and international law levels is entitled to a direct or indirect remedy. In the Netherlands, the direct effect of article 12 is reflected in the fact that a direct appeal to the court is possible. In the case of a violation of article 12, the court is obliged to grant a remedy. Overigens veroorzaakte een vonnis van de Raad van State op 12 oktober 2007 een enige ophef.^[21] In deze zaak werd een vrouw vanwege wanbetaling afgesloten van de afsluiting onrechtmatig en wees erop dat ‘het recht op water’ werd gefrustreerd. Het recht is besloten in reeds lang gecodificeerde en door Nederland erkende recht op een minimum levensstandaard en het recht op gezondheid (respectievelijk artikel 11 en 12 IVESCR, Economische, Sociale en Culturele Rechten). Erkenning van het recht op water als een element van bestaande rechten. Daarenboven heeft Nederland op de zevende zitting (12 oktober 2008) te Geneve het recht op water en sanitatie als mensenrecht erkend.’ De vorderingen hadden rechtstreekse werking, dat wil zeggen, als ‘een ieder verbindend’ konden worden toegepast. Artikel 93 en 94 Grondwet, liet de Kantonrechter rusten. Wie meende dat deze zaak de rechtstreekse werking had, kreeg twee jaar later een teleurstelling te verduren. Het vonnis sneuvelde bij de Raad van State. Het Gerechtshof ’s-Hertogenbosch^[22] ‘dat noch uit de artikelen 11 en 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR), noch uit andere door Nederland erkende verdragen voortvloeiende een absoluut recht op water - ook zonder daartegenoverstaande betaling - kan worden afgeleid. Het is daargelaten of de artikelen 11 en 12 IVESCR een ieder verbindende bepalingen in dit opzicht zijn. Wie het jammer vindt dat de rechtstreekse werking van artikel 12 IVESCR door de Raad van State ontkend kan enige troost putten uit de omstandigheid dat artikel 12 wel via het recht op privacy van artikel 8 EVRM. In 2010 overwoog de CRvE de rol van de voorkomende gevallen een rol [kan] spelen bij de uitleg van het EVRM.’^[23] Op dit punt zal nader worden ingegaan.

Artikel 24 IVRK deelt het lot van artikel 12 IVESCR. In 2007 gaf de Afdeling Bestuursrecht (ABRvS) expliciet te kennen dat artikel 24 zich, gelet op de bewoordingen, aard en werking, niet toepassing door de rechter.^[24] In een andere uitspraak uit datzelfde jaar bleek ze zich te houden aan het standpunt van de Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie dat met de uitbreiding te geven aan de verplichtingen die uit artikel 8 van het EVRM voortvloeien, op grond van dergelijke uitspraken mag worden aangenomen dat schending van het recht op gezondheid een rechterlijke toetsing kan worden onderworpen. Terecht werpen zij vervolgens op grond van dergelijke uitspraken het geval zal zijn, bijvoorbeeld als het gaat om een zeer ernstige schending van het recht op gezondheid in bijzondere omstandigheden (...).^[26] Maar of zulke omstandigheden tot rechtstreekse werking van artikel 8 EVRM te betwijfelen. Het ligt meer voor de hand om te veronderstellen dat artikel 8 EVRM alle redenen om bij de bespreking van het internationale recht op gezondheid vooral het recht op gezondheid mag dan wel niet als zodanig in het EVRM zijn neergelegd. Het recht op gezondheid mag dan wel niet als zodanig in het EVRM zijn neergelegd onder de noemer van bepaalde andere rechten aan de orde komen. Het gaat dan vooral om het verbod op foltering en onmenselijke behandeling van artikel 3 en het recht op privacy van artikel 8.

Wanneer het erom gaat of aan de rechten in het EVRM aanspraken vallen te ontleen ziekte of handicap dient allereerst aandacht te worden besteed aan persc verantwoordelijkheid voor draagt, te weten, personen in detentie. Aangezien de ge de mogelijkheid om de hulp van een arts of een andere medische beroepsoefenaar schending vanwege nalatigheid van overheidswege zich hier verreweg het gemakke Het EHRM heeft dan ook een reeks uitspraken gedaan waarin het vanwege een ge van het EVRM concludeerde. Wanneer de gedetineerde kwam te overlijden werd artikel 2 geschonden^[28] en zaken met minder dramatische gevolgen betroffen dar behandeling van artikel 3 EVRM.^[29] In verband met deze artikelen uit het EVRM blijven. Deze Russische asielzoeker beroofde zich op 17 januari 2013 in zijn cel leven. In het rapport ‘Het overlijden van Alexander Dolmatov’ komt de Inspectie va er op verschillende momenten door verschillende organisaties in de vreemdelingen ook voor hen die betrokken zijn bij de aan de heer Dolmatov na zijn inbewari medische zorg. De Inspectie kan niet beoordelen of zorgvuldiger handelen door de andere afloop had geleid. Wel stelt zij vast dat Dolmatov ten onrechte in vreemdeli van de verleende rechtsbijstand niet conform wet- en regelgeving is gehandeld er geschoten.’ Het rapport kan worde <http://www.ivenj.nl/actueel/inspectierapporten/rapport-het-overlijden-van-alexander> het rapport ‘Medische zorg vreemdelingen. Over toegang en continuïteit va uitgeprocedeerde asielzoekers’ van 3 oktober 2013 constateert de Nationale ombu kwestie Dolmatov bij vreemdelingendetentie voortaan ieder gezondheidsrisico worde de toegang tot zorg voor vreemdelingen in detentie te verbeteren door bijvoorbeel hoestdrank, op cel toe te staan, ze te informeren over geplande onderzoeken of beha alleen geboeid te vervoeren als dat nodig is.^[30] Dit i <http://www.nationaleombudsman.nl/rapporten/2013/125#>.

Buiten de context van detentie zijn schendingen van het EVRM omdat medische onthouden, zeldzaam. In verband met het recht op leven van artikel 2 verdient de het arrest dat in 2001 werd gewezen,^[31] merkt het EHRM op dat artikel 2 in het ged het leven van een burger op spel zet door het de gezondheidszorg te onthoud beschikking is gesteld. Schending van artikel 2 werd toen echter niet aangenom onmenselijke behandeling van artikel 3 laat zich onder omstandigheden een s dependent on State support’ en wordt hij geconfronteerd ‘with official indifference or want incompatible with human dignity’ dan sluit het EHRM staatsaansprakelijkh uit de jurisprudentie van het EHRM zijn daarvan in de sfeer van het onthou voorbeelden bekend.^[33] Voor het recht op privacy van artikel 8 EVRM geldt hetze van een schending principieel open maar laat de lidstaat bij de beslissing op het p ‘margin of appreciation’, dat wil zeggen, een grote beoordelingsvrijheid. In d geklaagd over onvoldoende financiële ondersteuning bij de behandeling van een er dat het stelsel van gezondheidszorg inmiddels is verbeterd.^[35] In de Nederlandse k een ernstige spierziekte lijdt en vergeefs om een robotarm verzoekt.^[36] Juist o beslissingsmarge laat is de positie van de Nederlandse rechter van groot gewicht. I

het standpunt dat artikel 8 EVM ‘onder omstandigheden ook inherente positie noodzakelijk zijn voor een effectieve waarborg van het recht op privé-leven. Daar personen in het bijzonder recht op bescherming.’^[37] In latere jurisprudentie maakte ook betrekking kon hebben op de gezondheid. Er werd bijvoorbeeld overwogen dat IVESCR van belang kon zijn voor de uitleg van artikel 8 EVRM.^[38] Voor zover be nu toe nog geen schending van artikel 8 EVRM aangenomen omdat de zorg in ver zeer te wensen overliet.

Tot slot vloeien er uit het EVRM nog eisen voort met betrekking tot de inrichting moet de lidstaat er ingevolge het recht op leven van artikel 2 via wetgeving voor beschermd tegen medische nalatigheid en dat artsen die zich schuldig maken aan overlijden aansprakelijk kunnen worden gesteld.^[39] In 2010 achtte het EHRM dat bloedtransfusie met aids werd besmet en oordeelde het dat het kind als schadevergo worden behandeld.^[40] Het recht op privacy van artikel 8 schrijft voor dat de lid beschermd tegen medische blunders en dat de arts zo nodig aansprakelijk kan worden met zich mee dat ingrijpende operaties uitsluitend mogen plaatsvinden op basis toestemming die de patiënt verleent na eerst fatsoenlijk over de risico’s te hebben beslissingen betreffende de behandeling van een kind toestemming wordt verkregen

4. HET RECHT OP HUISVESTING VAN ARTIKEL 22, TWEDE LID, GRONDWET

Het recht op huisvesting,^[44] neergelegd in het tweede lid van artikel 22, is onmisken beschermd door artikel 12 van de Grondwet. Dit huisrecht is weer een verbijzonder Grondwet. De verwantschap met deze klassieke rechten maakt duidelijk onthoudingsplichten voor overheid besloten liggen. Deze vaststelling strookt met verplichtingen. In het kader van het recht op huisvesting heeft de onthoudingsplicht de woning of op ernstige verstoringen van het woongenot. In het tweede lid onthoudingsplicht voor de overheid jammer genoeg niet expliciet verwoord. Net vrijheid als beginsel besloten in het woord ‘bevordering’.

Meer nog dan bij het eerste lid dat zich van de clause ‘treft maatregelen’ bedi vanwege de uitdrukking ‘voorwerp van zorg’ het oog vooral gericht op alger beleidsvoering op de langere termijn, een aangelegenheid waarbij de overheid en politieke overwegingen van velerlei aard doorslaggevend zijn. Binnen de typologie van ‘obligations to promote’. Maar hoe open dergelijke zorgverplichtingen in normering valt allesbehalve uit te sluiten. Dat is ook bij artikel 22, tweede lid, het grondwetsbepaling verwoordt de regering deze nadere normering op het vlak van “voldoende woongelegenheden” is niet alleen te verstaan een voldoende aantal wonin volume, de kwaliteit, de veiligheid, de gezondheid etc. van de woningen.’ Er is kwantitatieve taakstelling’, merkt de regering op wanneer ze in de memorie van ant

De nadere uitleg in de memorie van antwoord is ook om een andere reden bijzondere de uitdrukking ‘voldoende woongelegenheden’ naar haar oordeel inhoudt ‘dat het be

noodgevallen een situatie van onvoldoende aantal wooneenheden mag bestaan. De grondwetsbepaling dus tevens aanknopingspunten voor concrete zorgplichten, dus vande rechtbank Maastricht er zich in 2008 wel erg gemakkelijk van af wanneer woonsituatie ‘slechts een aansporing’ aan het adres van de overheid bevat.^[48] De Nederlandse Raad van State heeft geoordeeld dat de overheid in het kader van het tweede lid van artikel 22 een concrete zorgplicht heeft. In 1991 sprak de rechtbank Utrecht uit dat een gemeente die woningen verhuurt over zeer ruime beleidsvrijheid beschikte maar dat in het onderhavige geval dat niet het geval was. Het betrof een ‘echt noodgeval’.^[50] Een moeder met drie kinderen woonruimte meer. Sinds enige tijd moest de moeder zelf dagelijks naar het ziekenhuis van het oudste kind was een behandeling op de afdeling Kinderpsychiatrie van het ziekenhuis. Het soort concrete zorgplichten verdient nog de daklozenproblematiek speciale aandacht. Het wettelijke kader voor die maatschappelijke opvang bestaat uit de Wet Maatschappelijke Opvang van kracht is sinds 1 januari 2007. Het is nadrukkelijk het uitgangspunt dat de maatschappelijke opvang nodig hebben, altijd opgevangen moeten kunnen worden. De toegankelijkheid van de maatschappelijke opvang wordt genoemd, ligt verankerd in de Wet Maatschappelijke Opvang. Gemeenten (...) bekostigde voorzieningen op het terrein van maatschappelijke opvang in Nederland woont.’ Om de maatschappelijke opvang binnen het kader van de decentralisatie van de centrumgemeenten verantwoordelijk gemaakt voor de uitvoering van een maatschappelijke opvang. Deze centrumgemeenten ontvangen hiervoor specifieke uitkeringen voor de maatschappelijke opvang is te vinden op www.opvang.nl. Helaas blijken steds meer daklozen van elders uit de opvang te worden geweerd. Dit meldt de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer en wel op basis van een onderzoek door het Trimbos instituut. <http://nos.nl/artikel/547237-gemeente-laat-dakloze-in-de-steek.html>.

5. HET RECHT OP HUISVESTING IN HET INTERNATIONALE RECHT

De typologie van verplichtingen leert dat het internationale recht op huisvesting van de overheid oplegt. De overheid mag niet zo maar overgaan tot uitzettingen uit de woning. Het internationale sociale en culturele rechten heeft General Comment 7 speciaal gewijd aan deze eis op adequate huisvesting van artikel 11 IVESCR. Het commentaar is te raadplegen op http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&Treaty=ICESCR&Article=11 geeft aan dat ‘[i]n cases where eviction is considered to be justified, it should be in accordance with the relevant provisions of international human rights law and in accordance with the principle of proportionality.’^[51] Daarbij wijst het in het bijzonder op het regime dat voortvloeit uit de IVBPR. Daarnaast vraagt natuurlijk vooral ook het recht op privacy van artikel 17 IVBPR bevat artikel 8 een uitgewerkte beperkingsclausule. Daarbij dient voorts te worden geweerd op de beperkingsclausule volgens het EHRM bij uitzettingen uit de woning met zich mee te brengen aan de ‘procedural safeguards available to the individual’: ‘In particular, the decision-making process leading to measures of interference was fair and such measures were adequately safeguarded to the individual by Article 8 (...).’^[52] In General Comment 7 vestigt de Sociale en Culturele Rechten uitgebreid de aandacht op de eis van ‘appropriate procedures’.

Naast deze ‘normale’ onthoudingsplicht vloeien er uit het internationale recht ook nog andere verplichtingen voort.

‘onthoudingsplichten’ voor de overheid voort. Centraal staat dan de gezondheid v
inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten in General Comment 4 een a
adequate huisvesting van artikel 11 IVESCR, wijst het met klem op het aspect van c
built on polluted sites nor in immediate proximity to pollution sources that threaten
commentaar kan worden
[http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/469f4d91a9378221c12563ed0053547e](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/469f4d91a9378221c12563ed0053547e)
overheidswege geen huizen worden gebouwd op vervuilde grond. Tegelijkertijd leg
overheid een heel concrete zorgverplichting op: de overheid moet er ook c
woningcorporaties en projectontwikkelaars geen woningen worden gebouwd op ver

Bij de concrete zorgverplichtingen, anders gezegd de ‘obligations to ensure’, die
komen kijken, gaan de gedachten in het bijzonder uit naar de plicht om als overhei
noodsituaties voor huisvesting te zorgen. Deze verplichting manifesteert zich het k
rechten, het recht op privacy van artikel 8 EVRM en het verbod op foltering e
EVRM.^[55] Dat volgens het EHRM aan artikel 8 EVRM in bijzondere omstandigh
ontlenen kwam al aan de orde bij de bespreking van het internationale recht op gez
huisvesting dient allereerst te worden gewezen op de kwestie Marzari. Wanneer ee
schending van artikel 8 omdat hem geen aangepaste huisvesting ter beschikking
‘[A]lthough Article 8 does not guarantee the right to have one’s housing problem
authorities to provide assistance in this respect to an individual suffering from a sev
raise an issue under Article 8 of the Convention because of the impact of such refus
Court recalls in this respect that, while the essential object of Article 8 is to protect
by public authorities, this provision does not merely compel the State to abstain
negative undertaking, there may be positive obligations inherent in effective respec
this type where there is a direct and immediate link between the measures sought
(...).’ Vervolgens blijkt de klacht ongegrond te zijn omdat Marzari de huisvesting d

De plicht om in een concreet geval huisvesting te verzekeren heeft niet alleen be
gezondheidsproblemen. De plicht is ruimer. In het recente arrest Yordanova and O
als volgt:^[57] ‘Article 8 does not in terms give a right to be provided with a home (...
to house the homeless must be limited (...). However, an obligation to secure sh
may flow from Article 8 of the Convention in exceptional cases (...).’ Tegelijkertij
dat het terughoudendheid betracht bij het aannemen van een schending op dit vlak.
dat daarom de positie van de Nederlandse rechter extra belangrijk is en dat volgens
kwetsbare personen op grond van artikel 8 EVRM in het bijzonder recht hebben c
van de Nederlandse rechter over artikel 8 en het verschaffen van huisvesting
schijnwerpers eerst nog gericht op artikel 3 EVRM en de geruchtmakende zaak M.
oordeelt het EHRM dat Griekenland artikel 3 EVRM schendt door een asielzoeker
armoedige omstandigheden moet leven. Bij de vaststelling van deze schending
Griekenland de wettelijke minimumnormen die het zelf op grond van een richtlijn v
voeten treedt.

De jurisprudentie van de Nederlandse rechter over artikel 8 EVRM en het verschaf
door de oordeelsvorming van het Europees Comité voor Sociale Rechten (ECSR)

bij wie groepsklachten kunnen worden ingediend. Op 27 oktober 2009 doet in 'oordeel van het ECSR flink wat stof opwaaien. Het is van mening dat Nederland kinderen van uitgeprocedeerde asielzoekers op straat te zetten.^[60] Nu is het ECSR bindende uitspraak wijst terwijl het ESH bovendien door de bank genomen geen rechter ten overstaan van de Nederlandse rechter geen beroep op kan worden gedaan, da degelijk een gezaghebbende instantie van de Raad van Europa is en diens oordeelsv te leggen. De Nederlandse rechter heeft het oordeel van het ECSR overgenomen verplichting, voortvloeiend uit het recht op privacy van artikel 8 EVRM.^[61]

Op 25 oktober 2013 veroorzaakt het ECSR opnieuw de nodige ophef. Naar aan ontvankelijk werd verklaard en betrekking heeft op het gebrek aan opvang van uitg Nederlandse regering in een voorlopig oordeel aan tot het nemen van 'all possible irreparable injury to the integrity of persons at immediate risk of destitution, thro approach at national and municipal levels with a view to ensuring that their basic (...).' Tot er een definitieve uitspraak is moet de overheid deze uitgeprocedeerde a eten, kleding en onderdak. Zie: <http://nos.nl/artikel/569362-comite-keurt-asielbeleid>
De staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Teeven is niet blij met dit voorlopige c onwenselijk'.
<http://www.elsevier.nl/Politiek/nieuws/2013/10/Teeven-niet-blij-met-opmerking-Ra>

6. HET RECHT OP CULTURELE ONTPLOOIING VAN ARTIKEL 22, DERDE LID, GRONDWET

Het recht op culturele ontplooiing, neergelegd in het derde lid, hangt ten nauwste van artikel 7 Grondwet. Dit laat mooi zien hoe ook in het derde lid van artikel 22, als beginsel een vrijheidsrecht met bijbehorende onthoudingsplicht voor de overl spreekt uit de formule 'voorwaarden scheppen'. Deze formule drukt uit dat de overl mag creëren, ze mag geen (bepaalde) culturele interesse opdringen. In de memorie merkt de regering hierover op:^[63] 'Het spreekt vanzelf dat ieder zelf behoort te kunn hij wil deelnemen.'

Het begrip 'cultuur' valt moeilijk af te bakenen. Vooral de afgrenzing naar de 'vrij visie van de regering kan er een onderscheid worden gemaakt door de klemtoon te l het begrip cultuur.^[64] Zulke 'ontplooiende' elementen zouden bij louter 'vrijtijdsbe regering echter toe dat het onderscheid vaag blijft. In de literatuur is voorgesteld on verstaan: 'alle uitingen van een beschaving die niet tot onmiddellijk praktisch n alleen professionele kunst en literatuur maar bijvoorbeeld ook volkskunst, carna vrijetijdsbesteding aanleunen. De omschrijving is zo ruim met het oog o zorgverplichtingen dan dient de overheid de beschikbare middelen verantwoord a professionele kunstbeoefening met een beperkt draagvlak in de samenleving. Op artikel 15 IVESCR eerder aansluiting gezocht bij de wetenschapsbeoefening dan bij kan echter worden ingebracht dat de regering met een beroep op de Intergouvernem van UNESCO onder 'cultuur' in de zin van artikel 15 IVESCR mede vormen van eveneens allerlei vormen van maatschappelijke ontplooiing zoals samenlev landschapsbescherming omvatten.^[66] In de volgende paragraaf wordt nader ingegaa

het begrip ‘cultuur’.

7. HET RECHT OP CULTURELE ONTPLOOIING IN HET INTERNATIONALE RECHT

Op internationaal niveau trekt in het kader van het recht op culturele ontplooiing de verdragsbepaling verankert diverse culturele rechten. Het eerste lid garandeert ontplooiing van cultureel leven, onder b het recht om de voordelen te genieten van de wetenschappen en onder c het recht om als schepper de geestelijke en stoffelijke voordelen te genieten van artistiek werk. Het derde lid beschermt de wetenschapsvrijheid en de kunstvrijheid van de Universele Verklaring van de mens, vormen een geïntegreerd onderdeel van de mensenrechtenverdragen. Er is een intrinsieke samenhang met rechten als de vrijheid van godsdienstvrijheid van de artikelen 2 Eerste Protocol en 19 IVBPR, de vrijheid van onderwijs van de artikelen 2 Eerste Protocol en 18 IVBPR, de verenigingsvrijheid van de artikelen 22 Eerste Protocol en 21 IVBPR, het zelfbeschikkingsrecht van volken van de artikelen 1 IVESCR en 1 IVBPR. Volgens de Verenigde Naties zijn de culturele rechten van artikel 15 dan ook, net als de rechten van artikel 1, ‘for the maintenance of human dignity and positive social interaction between individuals in a multicultural world.’ Dit standpunt verkondigt het Comité nadrukkelijk wanneer het oordeelt op het recht om deel te nemen aan het culturele leven, verankerd in artikel 15, te raadplegen op de website van de Verenigde Naties:

http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&T

Tegelijkertijd maakt General Comment 14 duidelijk dat in het kader van artikel 15 de rechten worden opgevat. Het Comité stelt:^[68] ‘[C]ulture is a broad, inclusive concept and its existence. The expression “cultural life” is an explicit reference to culture as a dynamic, evolving, with a past, a present and a future.’ Onder ‘cultuur’ verstaat het dan ook oorspronkelijk geschreven literatuur, muziek en lied, non-verbale communicatie, religie of geloof, spelletjes, methoden van productie of technologie, natuurlijke en door de mens gemaakte omgeving, gewoontes en tradities door middel van welke individuen, groepen van individuen en collectieven betekenis geven aan hun bestaan, en bouwen hun wereldbeeld dat hun leven vertegenwoordigt.^[69] Inherent aan een dergelijk breed cultuurbegrip is de manifestatie van culturele rechten zich ook expliciet uit over de rechten van minderheden en personen van minderheden behoren.^[70] Daar mag echter niet uit worden geconcludeerd alle tradities van artikel 15. De intrinsieke verwevenheid met alle andere mensenrechten betekent dat culturele rechten schadelijk zijn voor het welzijn van individuen of groepen zoals vrouwenbesnijdenis en rechtvaardigen vallen. Het Comité stelt zich juist op het standpunt dat de overheid het cultureel leven schendt wanneer zij het nalaat om zulke schadelijke praktijken te bestrijden.^[71]

In dit kader kan niet voorbij worden gegaan aan het felle debat dat zich in het kader van de Zwarte Piet, de Moorse knecht die in 1848 door Jan Schenkman in het boekje geïntroduceerd, racistisch is. Zowel voor- als tegenstanders van Zwarte Piet. Het debat liep mede zo hoog omdat Verene Shepherd, het hoofd van de VN-werkgroep opmerkte dat Nederland moest ophouden met het vieren van het Sinterklaasfeest terugkeer van de tijd van

<http://www.nrc.nl/nieuws/2013/10/22/vn-onderzoeker-zwarte-piet-is-terugkeer-naar-erg-kras-uitgedrukt-maar-anderzijds-valt-zeker-te-verdedigen-dat-vanwege-de-moeilijk-slavernij-de-traditie-van-zwarte-piet-anders-dan-het-feest-van-sinterklaas-dat-bescherming-van-artikel-15-ivescr-moet-ontberen>.

Terwijl de typologie van verplichtingen bij het recht op gezondheid en het recht op bij het recht op culturele ontplooiing bijzonder nuttig. Zo springt bij artikel 15, eerste lid bijzondere aandacht aan de vrijheid van de kunstenaar om scheppend werk te vervaardigen, gesteld met de vrijheid om wetenschappelijk onderzoek te verrichten. Deze vrijheid is niet beperkingen maar bij de vaststelling daarvan dient rekening te worden gehouden met andere rechten vinden in artikel 4 IVESCR, en het regime van de beperkingsclausules van allerlei andere rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting of de vrijheid van godsdienst in het EVRM en het IVBP.

In artikel 15, tweede lid, IVESCR valt te lezen welke aspecten er aan het cultureel erfgoed eerste moet de overheid de ontwikkeling van de cultuur bevorderen. In dit verband is de Wet werk en inkomen kunstenaars (WWik). Ingevolge deze wet konden (beginnen) hun beroep niet in hun inkomen konden voorzien, maximaal achtenveertig maanden die hen in de gelegenheid stelde een renderende beroepspraktijk op te bouwen en ingetrokken zonder dat was voorzien in een overgangsregeling voor uitkeringsgevoeligheid. Wwik-beschikking hadden ontvangen en hun rechten op grond van die beschikking de rechter tot een schending van het recht op eigendom van artikel 1 Eerste Protocol van de Politiek Nederland flink wat stof opwaaien.

Ten tweede moet ingevolge het tweede lid van artikel 15 IVESCR de verbreiding van cultuur bevorderd. Hier valt onder meer te wijzen op Kosmopolis, een door de overheid gefinancierd cultuur en debat inzet om een diepgaande dialoog tussen 'oude' en 'nieuwe' Nederland te brengen en te voeden. Zie <http://www.kosmopolis.nl/>.

Ten derde schrijft artikel 15, tweede lid, IVESCR voor dat het culturele erfgoed beschermd. Op dit vlak zijn eveneens twee Europese verdragen het vermelden waard: de bescherming van het archeologisch erfgoed van 16 januari 1992 (Trb 2007, 126) en de Conventie van Valletta genoemd, beoogt het cultureel erfgoed dat zich in de bodem heeft zijn doorwerking gekregen in de Monumentenwet 1988. De essentie is dat bij de plannen onderzoek moet worden gedaan naar de aanwezigheid van archeologisch erfgoed. De ontwikkeling van plannen zoveel mogelijk rekening mee moet worden gehouden met andere rechten. oktober 2000 (Trb 2005, 23), ook wel het Verdrag van Florence genoemd, is eveneens integraal behandeld wordt. Belangrijke doelen van dit verdrag zijn de bescherming van landschappen en het organiseren van Europese samenwerking op dit gebied. Landschapsmanifest, een samenwerkingsverband van 45 organisaties dat ernaar streeft het landschap hoog te houden en waar nodig te verbeteren. Staatsbosbeheer is bijvoorbeeld <http://www.staatsbosbeheer.nl/Nieuws%20en%20achtergronden/Themas/Landschap> van de bescherming van het culturele erfgoed mag zeker de Rijksdienst voor Cultuur Zie: www.cultureelerfgoed.nl. Zie voorts : <http://www.rijksoverheid.nl/onderwe>

Met het oog op de bescherming van het culturele erfgoed is de reeds genoemde M tot behoud van cultuurbezit die cultuurhistorische en wetenschappelijke voorwerpen onvervangbaar zijn. Op naleving van deze wet wordt toegezegd.
<http://www.erfgoedinspectie.nl/>.

Tot slot verplicht het eerste lid, sub c, van artikel 15 de overheid nog de belangvoortvloeiën uit door hem geschapen kunstwerken. Dit onderdeel van artikel Economische, Sociale en Culturele Rechten in General Comment 17 apart van een vinden op:

http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&Treaty=art15 geeft aan dat de inhoud van het eerste lid, sub c, van artikel 15 zich ook weer verplichtingen:^[74] ‘The right of everyone to benefit from the protection of the moral, scientific, literary or artistic production of which he or she is the author, like all his obligations on States parties: the obligations to respect, protect and fulfil. The obligation to refrain from interfering directly or indirectly with the enjoyment of the right to be material interests of the author. The obligation to protect requires States parties to refrain from interfering with the moral and material interests of authors. Finally, the obligation requires appropriate legislative, administrative, budgetary, judicial, promotional and other measures.’ Het eerste lid, sub c, van artikel 15 bestrijkt dus ook weer het instrument ter bescherming van de rechten van kunstenaars is de Auteurswet. Artikel 17 ‘auteursrecht’ als ‘het uitsluitend recht van den maker van een werk van letterkunde, muziek, beeldend werk, foto’s, films, software of bouwwerken, om dit openbaar te maken en te verveelvoudigen, behoudens de beperkingen die de Hoge Raad is voor de gelding van dit auteursrecht vereist dat het werk een eigen persoonlijk stempel van de maker draagt.^[75] Het auteursrecht is op veel zaken van toepassing, bijvoorbeeld ook op muziek, beeldend werk, foto’s, films, software of bouwwerken. De Stichting Pictoright voor de bij haar aangesloten kunstenaars <http://www.pictoright.nl/>. Betreft het muziek dan is Buma/Stemra de auteursrechter wereldwijd vertegenwoordigt. Zie: <http://www.bumastemra.nl/>.

8. JURISPRUDENTIE

- ABRvS 12 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA3394
- ABRvS 27 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA4654
- CRvB 29 mei 1996, RSV 1997, 9
- CRvB 22 december 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BG8776
- CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734
- Gerechtshof Amsterdam 25 oktober 2007, ECLI:NL:GHAMS:2007:BB6504
- Gerechtshof ’s-Hertogenbosch 2 maart 2010, ECLI:NL:GHSHE:2010:BL6583
- Gerechtshof ’s-Gravenhage 5 juni 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BW7457
- ECSR 27 oktober 2009, (DCI v. the Netherlands), NTM/NJCM-Bull. 2010, p. 205
- ECSR 1 juli 2013, 90/2013 (CEC v. the Netherlands)
- EHRM 4 mei 1999 (decision), 36448/97 (Marzari v. Italy)
- EHRM 10 mei 2001, 25781/94 (Cyprus v. Turkey)
- EHRM 17 januari 2002, 32967/96 (Calvelli and Ciglio v. Italy)
- EHRM 8 juli 2003 (decision), 27677/02 (Sentges v. the Netherlands)

- EHRM 9 maart 2004, 61827/00 (Glass v. the United Kingdom)
- EHRM 27 mei 2004, 66746/01 (Connors v. the United Kingdom)
- EHRM 4 januari 2005 (decision), 14462/03 (Pentiacova v. Moldova)
- EHRM 5 oktober 2006 (decision), 75725/01 (Trocellier v. France)
- EHRM 14 december 2006, 4353/03 (Tarariyeva v. Russia)
- EHRM 2 juni 2009, 31675/04 (Codarcea v. Romania)
- EHRM 18 juni 2009 (decision), 45603/05 (Budina v. Russia)
- EHRM 23 maart 2010, 4864/05 (Oyal v. Turkey)
- EHRM 21 januari 2011, 30696/09 (M.S.S. v. Belgium and Greece)
- EHRM 5 april 2011, 2974/05 (Vasyukov v. Russia)
- EHRM 24 april 2012, 25446/06 (Yordanova and Others v. Bulgaria)
- HR 4 januari 1991, NJ 1991, 608 (Van Dale/Romme)
- HR 28 juni 1991, AB 1992, 116
- HR 21 september 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW5328
- Kantonrechter Maastricht 25 juni 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD5759
- Nationale ombudsman 18 juli 1995, rapportnr. 95/271
- Nationale ombudsman, rapportnr. 2013/125
- Rechtbank Utrecht 18 juni 1991, NJ 1992, 370
- Rechtbank Maastricht 6 mei 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD6937
- Rechtbank Utrecht 6 april 2010, ECLI:NL:RBUTR:2010:BM0846
- Rechtbank 's-Gravenhage 3 januari 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BU9921

9. LITERATUUR

- Ph. Alston en A. Eide, Advancing the right to food in international law, in: A. Eide
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 4 (1991) (1) of the Covenant), E/1992/23
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7, (1992) (the Covenant): forced evictions, E/1998/22
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14, (1999) (the right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/C.12/2000/4, par. 4.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 17, (1999) (protection of the moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production, the author (article 15, paragraph 1 (c), of the Covenant), E/C.12/GC/17
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 21, (2008) (right to life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)
- Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 15, The right of the child to the highest attainable standard of health, CRC/C/GC/15
- J. Doek en S. Spronk, Het recht van kinderen op gezondheid, NTM/NJCM-Bulletin 1991, 10
- G.J.H. van Hoof, The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a study in international law, Ph.D. thesis, 's-Gravenhage 1984
- Alston en K. Tomasevski (ed.), The Right to Food, 's-Gravenhage 1984
- B. Hubeau/R. de Lange (ed.), Het grondrecht op wonen; de grondwettelijke en internationale rechtspraak, Antwerpen/Apeldoorn 1995
- H. Shue, Basic Rights, Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy, Princeton, NJ 1980
- Brigit C.A. Toebes, The Right to Health as a Human Right in International Law, A

- F.M.C. Vlemminx, Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de sociale grondrechten, BJu: Den Haag 2002
- F.M.C. Vlemminx, Grondrechten en moderne beeldende kunst, Tjeenk Willink: Zutphen 2008
- F.M.C. Vlemminx, Het moderne EVRM, BJu: Den Haag 2013

10. HISTORISCHE VERSIES

Geen eerdere versies.

NOTEN

1. Zie voor een uitgebreide bespreking van deze typologie: F.M.C. Vlemminx, Een analyse van de prestatieplichten ingevolge klassieke en sociale grondrechten, I paragraaf 7 en hoofdstukken 4 t/m 7.
2. H. Shue, Basic Rights, Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy, Princeton University Press 1980, p. 13.
3. Ph. Alston en A. Eide, Advancing the right to food in international law, in: A. Eide, A. G. O'Neill en A. Eide (ed.), *Realizing the Right to Food*, 1984, p. 249-259.
4. G.J.H. van Hoof, The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Study in International Law, in: P. Alston en K. Tomasevski (ed.), *The Right to Food*, 's-Gravenhage 1984, p. 13.
5. F.M.C. Vlemminx, Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de sociale grondrechten, Den Haag 2002, p. 58.
6. Brigit C.A. Toebes, The Right to Health as a Human Right in International Law, *Journal of Human Rights* 2001, p. 291-342.
7. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's-Gravenhage 1979, p. 116.
8. ??HR 28 juni 1991, AB 1992, 116.
9. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's-Gravenhage 1979, p. 116.
10. Gerechtshof Amsterdam 25 oktober 2007, ECLI:NL:GHAMS:2007:BB6504, 116.
11. Nationale ombudsman 18 juli 1995, rapportnr. 95/271, p. 188.
12. Rapportnr. 2013/125, p. 51-52.
13. CRvB 29 mei 1996, RSV 1997, 9.
14. Hand. II 1997/98, p. 4381. De affaire komt uitgebreid aan bod in: F. Vlemminx, Een analyse van de prestatieplichten ingevolge klassieke en sociale grondrechten, BJu: Den Haag 2002, p. 58.
15. Zie over de afbakening van het begrip in het bijzonder: Brigit C.A. Toebes, *The Right to Health as a Human Right in International Law*, Antwerpen/ Groningen/ Oxford 1999, hoofdstuk 1, paragraaf 1.
16. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14, The right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/C.12/2000/4, par. 4.
17. Zie over artikel 24 IVRK uitgebreid: Jaap Doek en Sarah Spronk, Het recht van de kind op gezondheid, *Journal of Human Rights* 2013, p. 482-499.
18. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 15, The right of the child to the highest attainable standard of health, CRC/C/GC/15, par. 2.
19. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14, The right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/C.12/2000/4, par. 59.

20. Bijvoorbeeld CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734.
21. ?Kantonrechter Maastricht 25 juni 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD5759.
22. Gerechtshof 's- Hertogenbosch 2 maart 2010, ECLI:NL:GHSHE:2010:BL658
23. CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734.
24. ABRvS 12 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA3394.
25. ABRvS 27 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA4654.
26. Jaap Doek en Sarah Spronk, Het recht van kinderen op gezondheid, NTM/ NJO
27. Zie over het EVRM en de medische zorg voor gedetineerden: F.M.C. Vlemminx, p. 277- 278, 293- 294 en 305.
28. Bijvoorbeeld EHRM 14 december 2006, 4353/ 03 (Tarariyeva v. Russia).
29. Bijvoorbeeld EHRM 5 april 2011, 2974/ 05 (Vasyukov v. Russia).
30. Rapportnr. 2013/ 125.
31. EHRM 10 mei 2001, 25781/ 94 (Cyprus v. Turkey).
32. EHRM 18 juni 2009 (decision), 45603/ 05 (Budina v. Russia).
33. Zie over artikel 3 EVRM en mogelijke aanspraken op voorzieningen: F.M.C. Vlemminx, Haag 2013, p. 310- 311.
34. Zie over artikel 8 EVRM en mogelijke aanspraken op voorzieningen: F.M.C. Vlemminx, Haag 2013, p. 360- 362.
35. [EHRM 4 januari 2005 (decision), 14462/ 03 (Pentiacova v. Moldova).
36. EHRM 8 juli 2003 (decision), 27677/ 02 (Sentges v. the Netherlands).
37. CRvB 22 december 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BG8776.
38. CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734.
39. Bijvoorbeeld EHRM 17 januari 2002, 32967/ 96 (Calvelli and Ciglio v. Italy).
40. EHRM 23 maart 2010, 4864/ 05 (Oyal v. Turkey).
41. Bijvoorbeeld EHRM 2 juni 2009, 31675/ 04 (Codarcea v. Romania).
42. EHRM 5 oktober 2006 (decision), 75725/ 01 (Trocellier v. France).
43. EHRM 9 maart 2004, 61827/ 00 (Glass v. the United Kingdom).
44. B. Hubeau/ R. de Lange (ed.), Het grondrecht op wonen; de grondwettelijke en de Nederlandse grondwet, Nederland en België, Antwerpen/ Apeldoorn 1995.
45. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p. 1- 10.
46. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p. 11- 20.
47. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p. 21- 30.
48. Rechtbank Maastricht 6 mei 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD6937, r.o. 3.5.
49. Rechtbank Utrecht 18 juni 1991, NJ 1992, 370.
50. F.M.C. Vlemminx, Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de Nederlandse sociale grondrechten, Den Haag 2002, p. 150.
51. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7 (of the Covenant): forced evictions, E/ 1998/ 22 paras. Annex IV, par. 15.
52. EHRM 27 mei 2004, 66746/ 01 (Connors v. the United Kingdom), par. 83.
53. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7 (of the Covenant): forced evictions, E/ 1998/ 22 paras. Annex IV, par. 15.

- of the Covenant): forced evictions, E/ 1998/ 22, Annex IV, par. 16.
54. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 4 (art. 11 (1) of the Covenant), E/ 1992/ 23, Annex III, par. 8 (f).
 55. Zie over de artikelen 3 en 8 EVRM en mogelijke aanspraken op voorzieninger Den Haag 2013, p. 310- 311 en 360- 362.
 56. EHRM 4 mei 1999 (decision), 36448/ 97 (Marzari v. Italy).
 57. EHRM 24 april 2012, 25446/ 06 (Yordanova and Others v. Bulgaria), par. 130
 58. CRvB 22 december 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BG8776.
 59. EHRM 21 januari 2011, 30696/ 09 (M.S.S. v. Belgium and Greece).
 60. ECSR 27 oktober 2009, (DCI v. the Netherlands), NTM/ NJCM- Bull. 2010, p
 61. Bijvoorbeeld rechtbank Utrecht 6 april 2010, ECLI:NL:RBUTR:2010:BM084 ECLI:NL:HR:2012:BW5328.
 62. ECSR 1 juli 2013, 90/ 2013 (CEC v. the Netherlands).
 63. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p
 64. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p
 65. F.M.C. Vlemminx, Grondrechten en moderne beeldende kunst, Zwolle 1992, p
 66. TK 1975- 1976, 13 932 (R 1037), nr. 3, p. 56.
 67. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, S 21, par. 1.
 68. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, S 21, par. 11.
 69. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, S 21, par. 13.
 70. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, S 21, par. 32.
 71. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, S 21, par. 64.
 72. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, S 21, par. 6.
 73. Rechtbank 's- Gravenhage 3 januari 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BU9921 en ECLI:NL:GHSGR:2012:BW7457.
 74. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 1 the protection of the moral and material interests resulting from any scientific, or she is the author (article 15, paragraph 1 (c), of the Covenant), E/ C.12/ GC,

75. HR 4 januari 1991, NJ 1991, 608 (Van Dale/ Romm

CITEER SUGGESTIE

F.M.C. Vlemminx , Commentaar op artikel 22 van de Grondwet, in: E.M.H. Hirsch
Artikelsgewijs commentaar op de Grondwet, webeditie 2020 (www.Nederlandrecht